

“Батиева” дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів “Схід-Захід” на Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цих шляхів в системі трансконтинентальних зв’язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.

В статье с привлечением письменных и археологических источников рассмотрен процесс формирования сети военно-стратегических дорог “Восток-Запад” на Волини. Обосновывается вывод о стратегически важной роли этих путей в системе трансконтинентальных связей Восточной Европы, а также для формирования территории и сети укреплений Волинского княжества.

Ключевые слова: археологические источники, сеть укреплений, военно-стратегические дороги, формирование территории, Волинское княжество.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of forming of East – West’ strategic roads network is considered. The conclusion about the important role of this way in system of the transcontinental communications of the East Europe is proved and also during formation of territory and fortifications network of the Volhynian principality.

Key words: archaeological sources, fortifications network, strategic roads, formation of territory, Volhynian principality.

Формування мережі стратегічних шляхів відбувалося одночасно з освоєння території земель великокнязівською владою. Шляхи одночасно виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів. З цієї причини дослідження процесу становлення та топографії торговельно-стратегічних шляхів є важливою історичною проблемою. Серед шляхів Волині чи не найповніше описаний в літописах та пізніших документах шлях з Києва, що провадив вздовж південного рубежу Волинського князівства через Кременецькі гори до Володимира, шлях яким пройшов через Волинь монгольський підрозділ на чолі з ханом Батием.

У зв’язку з функціонуванням міжнародних торгових зв’язків Європи серед доріг галицько-волинського регіону спеціально розглядався лише один трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях “із хозар в немец”. Цьому питанню присвятили спеціальні розвідки вчені кінця XIX-першої половини XX ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [7, 27, 28]. У зв’язку з конкретними пам’ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання шляху Володимир-Теребовля [20]. Загальна мережа основних торговельних шляхів вперше простежена на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим, на території Галицько-Волинської держави автором статті та луцьким дослідником В. Пришляком [15, 16]. Проте, у згаданих роботах майже не приділено уваги конкретній локалізації на місцевості та не дано належної історичної оцінки визначній ролі, яку відіграв у освоєнні та формуванні території Волинського князівства т.зв. Батиевий шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими столицями Волині – Тихомлем та Володимиром. Пам’ятки цієї території цілеспрямовано досліджувалися Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987—2009 рр.

Стратегічна важливість південно-волинської території та взаємна пов’язаність її східної та західної частин були очевидними у процесі формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над південним варіантом трансконтинентального шляху точилися найбільші війни XIII—XIV ст.

Цей шлях, що провадив вздовж рік Луга-Свинорійка, Липа, Пляшівка, через Крем’янецькі гори до верхів’їв Горині, був, очевидно, молодшим за згаданий широтний шлях, що зв’язував головні столичні міста Волині – міста Дорогобуж, де був міст на р. Горинь, Пересопницю, Лучеськ, а далі йшов вздовж заплав Черногузки і Луги. Його проходження відображено у багатьох повідомленнях літопису, зокрема, про перипетії війни між князями Ізяславовичами та нащадками Юрія Долгорукого у 1149-1151 рр. [коли Володимирко Галицький намагався помирити волинського та київського князів у 1150 р., він став військом на р. Полонній (тепер Черногузка) поміж Володимиром та Лучеськом, див.: 4, стб. 391]. Останній шлях став відігравати провідну роль у зв’язках Руської землі із Заходом принаймні вже з часів перед західними походами Великого київського князя Володимира Великого.

Обидва ці шляхи перетиналися у районі Володимира з галицько-волинським варіантом шляху “із варяг у греки”, який провадив з Володимира на Звенигород, Теребовлю та Галич, звідки він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода – важливої торговельної факторії Візантії на Чорному морі. З Володимира ці шляхи провадили головною торговою магістраллю Захід-Схід (відомий з літератури трансконтинентальний шлях Ліссабон – Пекін), що сполучала Володимир через переправу у Завихвості з Краковом, Прагою та Регенсбургом [30].

Безперечним є провідна роль державної влади у спрямуванні головних стратегічних та торгових шляхів. В умовах постійної необхідності утримувати мости та переправи саме від влади залежало, яких шлях буде пріоритетнішим. Обидва варіанти шляху з Києва на Волинь в районі р. Случ проходили по слабо заселеній території, що створювало проблеми для подорожуючих. Північний широтний шлях проходив через великий Чортів ліс [4, стб. 411], зате у верхів’ях рік Случ та Південний Буг протягом кінця XI–XII ст. князівській владі вдалося організувати широкомасштабне оборонного будівництва [11]. Для заселення великої території та зведення десятків замків залучались, насамперед, людські ресурси сусідніх східно-волинських, східно-галицьких та київських територій. Саме після цих заходів широтний шлях з Володимира на Перемиль і Тихомль отримує безпечно

продовження на Київ. Можливо, саме участь володимирських князів у освоєнні цієї території поклала початок володимирському князівському домену, який в цьому районі складали волості навколо літописних міст Перемиля, Тихомля та Кам'яця. Новоосвоєні райони притягували пильну увагу сусідів: південно-волинські міста намагався захопити Володимирко Галицький у 1150 р., волості на цьому шляху першочергово спустошувались противниками. Так було, зокрема, 1196 р., коли Володимир Галицький з Мстиславом Удатним та Ростиславом Рюриковичем спустошили "Романові волості" навколо Перемиля та Кам'яця [4, стб. 698]. Цей князь продовжив активну діяльність по зведенню князівських фортець, започатковану батьком. Втративши столичний Володимир у малолітньому віці разом з братом Васильком він отримав взамін невелике місто Кам'янець з прилеглою батьківською волостю на східному кордоні князівства. Згодом, до їх володінь додалися Тихомльська та Перемильська волості на стратегічному шляху до Володимира. Саме на їх території князі проводили активне оборонне будівництво. Внаслідок цих робіт у першій половині XIII ст. постали на східному кордоні його держави потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Колодяжин, а Кам'янець перетворюється на важливий стратегічний вузол Східної Волині. Саме за цей район точилися найкровопролитніші битви молодого Данила з противниками: галицькими боярами, болохівськими князями (за 15 км південніше фортеці, в районі р. Хомори проходила границя з Болохівською землею) та угорцями у 1233 р. під Шумськом, а 1235 р. під Кам'янцем [4, стб. 767, 774].

Розташування Романового Кам'яця залишається загадкою. Пропозиції його місцезнаходження поза межами Батиевого шляху виглядають фантастичними, як наприклад версія подільських археологів І.С. Винокура та М.Б. Петрова, стосовно ототожнення літописного Кам'яця з сучасним Кам'янець-Подільським, що на літописному Пониззі [8]. Найближчими з істориків стосовно його локалізації були М.С. Грушевський та І.П. Крип'якевич, які розміщували місто або на притоці р. Горинь р. Цвітосі, де городища немає, або ж на невивченому досі городищі у с. Кам'янець на р. Случі, розташованому за 10 км нижче від Колодяжина [10, с. 77]. Локалізація останнього добре підтверджена археологічно [26]. Проте, таке одно часове сусідство двох княжих фортець, одна з яких була ще й центром окремої волості, є дуже сумнівним.

Рештки міста Кам'яця переконливо пов'язуються із городищем на р. Гуска поблизу від Шепетівки [13]. Згадка у літописі, при опису походу хана Батия послідовно Колодяжина на р. Случ, а слідом Кам'яця та Ізяслава відповідає послідовному розміщенню цих пам'яток на місцевості по лінії Схід-Захід. Локалізація літописного Ізяслава на території однойменного районного центру після розкопок в ур. Рогніда не залишає сумнівів [12]. Городище на р. Гусці лежить якраз приблизно на півдорозі між літописними містами Полонним та Ізяславом, що цілком узгоджується з історичним контекстом.

Причиною пізнього відкриття південного широтного шляху могло бути існування певного племінного "анклаву" у Крем'янецьких горах: серед городищ X-XI ст. з ознаками перебування племінної еліти, які були знищені на початку XII ст., ймовірно, саме великокняжими дружинами в процесі т.зв. остаточного «окняжіння» території волинян, є городище на горі Уніас поблизу с. Антонівці (рис. 1). Ймовірно, слідами тривалого спротиву великокнязівській владі є чисельні довгі загороджувальні вали, зосереджені у цій, порівняно, важкодоступній місцевості. Таким чином, відновлення південно-волинського широтного шляху могло відбутися лише після завершення освоєння території великокнязівською владою на початку XII ст. Саме тоді на сторінки літописів потрапляють міста Південного Погориння – Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійниця [4, стб. 454]. Укріплення Тихомля створювалися на щільно заселеній території, принаймні з кінця X ст. Поштовхом в його розвитку, безсумнівно, був шлях вздовж р. Горинь. Відкриття широтного шляху, безперечно, вивело цю фортецю, що контролювала переправу, в ранг важливих оборонних вузлів.

Відтинок шляху поміж Шумськом та Крем'янцем, де дорога вела через горбогір'я вузькими долинами вздовж приток р. Іловиця, мав особливе стратегічне значення. Природні умови сприяли спорудженню тут загороджувальних фортець. І вони були зведені. З обох сторін горбистого хребта дорогу обороняли замки у Стожку та Крем'янці (рис. 1). На особливе значення цієї ділянки дороги протягом XIII—XIV ст. вказують численні військові сутички за ці фортеці. Так, у 1252 р. хан Куремса, намагаючися розширити безпосередньо залежні від татар території [9, с. 85], захопив фортецю Крем'янець, яка була ключем до Центральної Волині. Похід князя Данила Романовича у відповідь теж розпочинався з руйнування міст поруч київського шляху: першим було захоплено Меджибіж [4, стб. 838]. Батієва дорога зберігала своє значення, як золотодайної до 1395 р., коли Тімур знищив головні економічні центри Золотої Орди на р. Волзі і торгівля з Азією через Київ перестала приносити надприбутки. Так, ще 1392 р. за угодою в Острові спеціальним великокнязівським наданням зі складу Луцької землі Скиргайлу поряд з сприянням в оволодінні Києвом передавалися у володіння волость Стіжок та м. Крем'янець [5, с. 31].

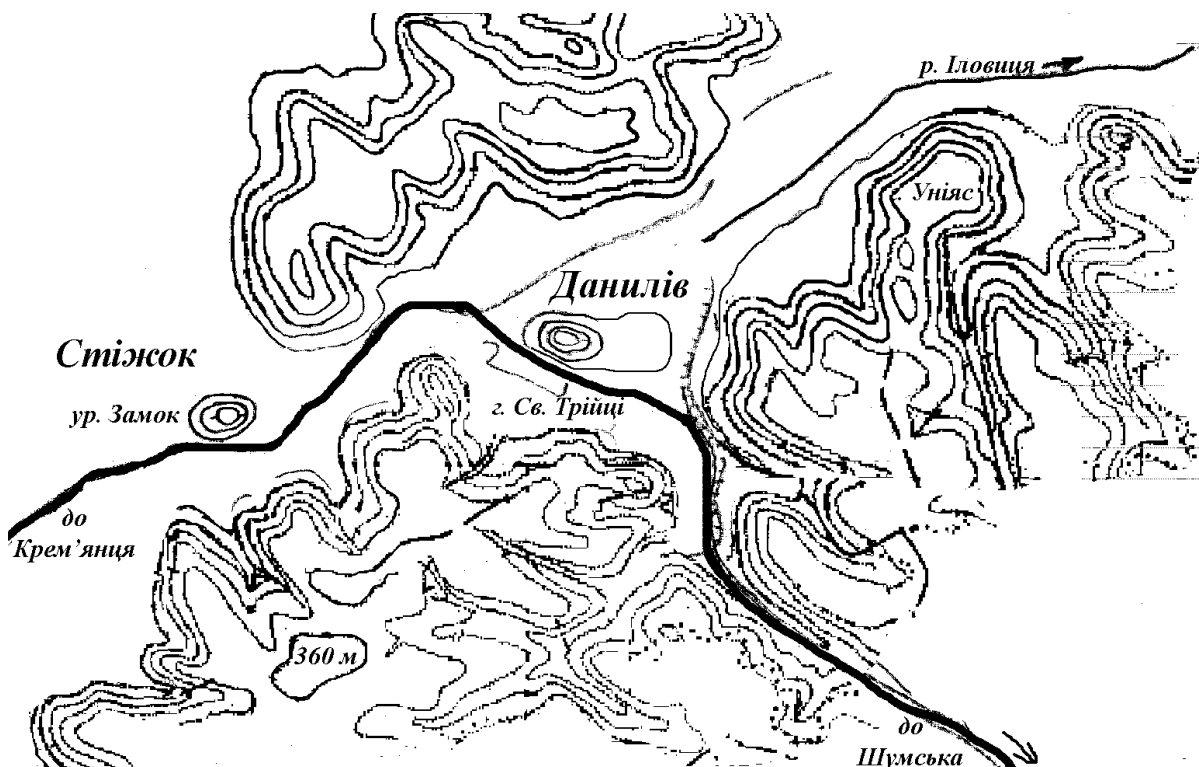

Рис. 1: Мапа розташування укріплень Стіжка та Данилова на Київській дорозі

Вважається, що зручності пересування Батієвою дорогою сприяла відсутність лісів на цій території. Описи протистояння Данила та угрів у 1233 р. нібито вказують на оголені схили Кременецького кряжу: угри йшли по долині, а князі – по височині, спостерігаючи одні за другими [4, стб. 766-767]. На окремих ділянках цього шляху відмічені також рештки реліктового степу [3, с. 99; 25, с. 140-163]. Очевидно, саме вказані обставини робили сприятливим цей шлях в першу чергу для східних купців, які рухались на верблюдах.

У долині р. Ікви, поруч Крем'янця шлях з Києва на Захід мав два відгалуження на Галицьку землю. Дорога на Пліснеск (з XIV ст. роль територіального центру повністю переходить до Олеська), Звенигород та Галич проходила через місто Торчів (пов'язують з городищем у с. Старий Тараж біля Почаєва) згаданий у літописній оповіді про боротьбу князя Данила Романовича з угорцями навесні 1233 р. Ця ділянка шляху фігурує в описі державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р., як Королівський шлях [1, с. 109]. Інша ділянка зв'язувала Крем'янець із Збаражем і далі провадила на Тереховлю. Як відгалуження "Татарського шляху" ця дорога активно використовувалася, наприклад, в XVI ст. [20, с. 22].

Після занепаду волзьких столиць Золотої Орди основним контрагентом у торгівлі зі Сходом стає Крим. Саме до нього провадив шлях, який йшов на Схід через Тереховль і в документах XIV—XVIII ст. отримав назву "Татарського" [20, с. 22].

Згаданий при описі війни князя Данила з уграми Торчів прийнято пов'язувати з городищем княжої доби у с. Старий Тараж, проходила мимо замку на Дунаїв, де бела переправа через р. Ікву, на Почаїв та Лідихів. Останнє село зафіксоване документом 1546 р., як лежаче на Королівському гостинці до Олеська [1, с. 109]. Воно було ключовим митним пунктом при давньому кордоні поміж Великим князівством Литовським та королівством Польським, а з 1772 р. поміж Королівством Польським та Австрійською імперією. На цьому відтинку проходження шляху перевірено польовими розшуками краєзнавця Д. Чобота, який проводить шлях через Броди [25, с. 150-154].

Шлях Крем'янець-Перемиль пролягав у межиріччі рік Стир та Іква вздовж р. Пляшівка правим берегом (з цього боку не було жодної притоки, яка могла б гальмувати рух караванів). Шлях з Крем'янця на схід починався від т.зв. Королівського мосту (топонім зафіксовано на карті, виданій Військовим географічним інститутом Польщі у 1925 р.), що знаходився у найвужчому місці заплави р. Ікви між неіснуючими зараз селами Млинівці та Тарнобор. Тут шлях проходив по території давньої Перемильської волості, згаданої, зокрема, як "волесть Романова коло Перемиля". Про належність басейну р. Пляшівки до давньої Перемильської волості вказують пізніші документи, що стосуються вже Перемильського повіту [1509 р.: 2, с. 327].

Шлях долиною р. Пляшівки контролювався щонайменше трьома замками по яких зафіксовані городища на островах посеред заплави у Жабокриках, Теслугові та Коритному. Перші два городища досліджувалися археологічно. Городище в Коритному, зафіксоване на вищезгаданій карті 1925 р. було значно пошкоджене під час меліорації річкової заплави у середині XX ст. Торговий шлях фіксується також знахідками скарбів монет, зокрема празьких грошів у Боратині [6, с. 76].

За Коритним шлях повертав на північ і в районі сучасного с. Вербень виходив до р. Стир, де ще до Першої світової війни був міст через ріку. На протилежному березі посеред лісу Дубина знаходився монастир Йоана Кушника (сучасне урочище Монастирище, обстежене автором у 1990 р.). Монастир, згаданий у документах протягом 1511—1627 рр. [23, с. 16] міг існувати ще з княжих часів. Як укріплений пункт, він міг прикривати

підступи до мосту з півдня. знаходився 2 км південніше від княжого міста Перемиля. Ймовірно, саме цей міст на дорозі з Крем'янця до Перемиля згаданий у літописі під час подій 1233 р. Вздовж дороги від мосту, що проходила, як показали розвідки автора, не при березі, а за 100–150 м від берега, де зараз польова дорога, повз дитинець витягнулись перемильські передмістя з храмами [23, с. 15-16].

Центром південної частини посаду Перемиля була неіснуюча тепер церква, навколо якої існувало велике кладовище з підплитовими похованнями (знаходилося на місці діючого дотепер).

Саме розташування Перемиля поруч мосту через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом та дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із сходу прилягала до лівого берега р. Стир. Дерев'яно-земляні укріплення окольного города, що мали б захищати територію між притоками із заходу, тобто з напільного боку, не збереглися. Очевидці згадували в самому Перемилі та в його околицях велику кількість насипів курганів та валів [17, с. 1062; 29].

Дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу і далі до Володимира проходила через посад поруч із замком і далі по дамбі, яку було насипано через долину притоки за 80 м від р. Стир паралельно руслу останньої. Утворений дамбою ставок служив додатковим захистом центрального посаду з північного заходу [23, с. 15-16].

У серпні-вересні 1233 р., коли під стінами міста опинилися угорські полки на чолі з королевичем Андрієм, які прагнули захопити цю порубіжну фортецю, відбулася сутичка за міст між воїнами князя Рюрика Ростиславовича та Данила з одного боку та угорцями з другого. Проте, природний фактор – р. Стир, з її болотистою долиною стали серйозною перешкодою. Угорському заgonу довелося піти ні з чим. Обійшовши Перемиль з півночі, поверталися угри до Галича дорогою через Бужеськ [4, стб. 771]. У Перемилі Батієву дорогу перетинав Луцький гостинець, відомий у загаданому документі 1546 р. як Велика дорога до Луцька. Він проходив по верхів'ях р. Стир, де повертав на Броди і добре відоме літописцям Рожне поле (місце великих битв, яке завжди обирали посеред широких річкових долин [20, с. 20]) та Олесько [20, с. 22], розгалужувався на Поділля та Галич.

На наступному оборонному рубежі вздовж шляху з Перемиля до Володимира-Волинського у долині р. Липи, давній Перемильській волості, густо заселеній ще з римської доби, стратегічний шлях боронили ряд потужних замків на останцях у заплаві р. Липи. На цьому відрізку його проходження вже детально реконструювалось [Див.: 18, 24, с. 99-115]. Городище у Колмові прийнято пов'язувати з володіннями володимирського боярина Кульмея. Це ім'я тюркського походження. На південно-східні зв'язки будівничих цих укріплень вказують окремі особливості матеріальної культури, зокрема, використання своєрідних цегляних блоків, виявлених у конструкціях валу на городищі у Борисковичах [19, с. 48].

Спогадом про похід хана Куремси у 1255 р. є топонім, засвідчений у багатьох документах XVI ст., як "гай Куремсинець".

Наступним ключовим пунктом на шляху були згадані в літописі Свинухи – тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира [археологічна локалізація, див.: 19, с. 44]. Про проходження шляху через цей населений пункт вказують події, описані в літописі під 1156 р., коли князі Юрій Володимирович (Долгорукий) та Ярослав Осмомисл у грудні 1156 р. організували невдалий похід проти князя Мстислава Ізяславовича. [4, стб. 482]. Зустрівшись у Свинухах, вони рушили вниз по ріці Лузі-Свинорийці, зупинившись у приміському селі Хвалимичі, де до них приєднався постраждалий дядько Мстислава Володимир Мстиславович, що повернувся від зятя, короля Угорщини Гейзи з військовою підмогою. Після невдалої облоги, війська Юрія Долгорукого відступили, а Мстислав Ізяславович, йдучи слідом за ними попалив Погоринські міста, що були традиційною базою Києва під час наступів на Волинь.

Поміж Свинухами та Володимиром існувало декілька оборонних рубежів на підступах до столиці: укріплений центр на острові у заплаві ріки в Локачах [19, с. 42] та острівне укріплення в ур. "Замчисько" поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які займав однойменний монастир, та городище – боярська садиба в ур. Гребелька у Бужковичах. На цих островах, згаданих як у різний час, як „Монастирщина“, „Межилужжя“, „Липовець“, „Замчисько“, „Уніяцький цвинтар“ за документом 1452 р., стояла однойменна церква [2, с. 20]. Саме тут було зручне місце для влаштування застави-“рогатки”. Шлях по долині р. Луга від неї до дитинця Володимира для кіннотника займає близько години [24, с. 113].

Як свідчить літопис під 1287 р., саме на бужковицьких полях зупинився хан Телебуга, шантажуючи володимирських князів можливим вторгненням на міську територію [4, стб. 892; 24, с. 103; звідси виразно спостерігаються монастирські споруди Святої (Княжої) гори в селі Зимно]. З цього факту видно, що Бужковичі до міста юридично вже не належали. Саме літописне село займало пагорб, зайнятий існуючою сьогодні дерев'яною Соборно-Богородицькою церквою 1766 р. [19, с. 43; 24, с. 113].

Монастир Чесного Хреста, який уперше згадується в документах XV ст. [2, с. 20], був розташований поруч з розвилкою доріг на Крем'янець-Шумськ та на Сокаль-Львів. Це бачимо також з літописної згадки 1287 р. про похід Телебуги [4, стб. 892]. Тоді кожен з князів, які володіли різними частинами держави, зустрічав хана на межі своїх володінь: луцький князь Мстислав – на р. Горині, очевидно, в районі Тихомля, де була переправа; володимирський князь Володимир – на р. Липі коло Перемиля, а князь Лев – на бужковицьких полях, куди виходила на гостинець львівська дорога [24, с. 113]. Вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Далі шлях провадив поруч боярських садіб, початки яких зафіксовані дружинними похованнями у великих курганних могильниках X–XI ст. [24, с. 109]. Одна з них, розташована вище Зимного, очевидно, отримала назву від

імені першого власника Хвала. Поселення Хвалимичі (тепер село Фалимичі) та Житані вперше згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [4, стб. 486, 850, 892]. З першим літописним селищем необхідно пов'язувати пам'ятки, розташовані на мисах та останцях у заплаві лівого берега р. Луги східніше та північніше від сучасного села в урочищі Селисько та Замок [21].

Очевидно, на місці давнішої боярської садиби знаходився укріплений двір князів Чорторійських у Сільці [2, с. 48], розташований при злитті приток р. Луги.

Важливим пунктом цього передмістя княжого Володимира були пам'ятки в околиці сучасного с. Зимно. На Княжій (Святій) горі, де тепер розташовано монастир, за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів, до якої по заплаві р. Луги від дитинця вів земляний насип т. зв. "княжої дороги" [24, с. 104].

На схід від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, був сільський парохіальний храм Св. Миколая з давнім кам'яним хрестом – пам'яткою прибалтійської торгівлі XIV–XV ст. [14; 24, с. 109].

Як бачимо, особливістю цього шляху є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг. Слід думати, владою фізично блокувалися інші дороги, якими можна було обійти князівські застави. Саме з метою контролю та зручності оборони шляху від ворогів його було пропущено через Крем'янецькі гори, а не пущено в обхід, через верхів'я р. Горинь та Іква.

Топографічне розташування довгих валів в околицях Тихомля та Шумська наводить на думку про можливість їх використання за часів князя Данила Галицького [22, с. 10]. Втрата Болохівської землі Данилом Галицьким у середині XIII ст. повинна була призвести до остаточної ліквідації цих укріплень.

Таким чином, період активного функціонування південного широтного шляху через Волинь припадає на XII–XIV ст. Його розквіт був викликаний потребами східної торгівлі, а занепад визначив розгром Тимуром Золотої Орди у 1395 р. Подальше поглиблене вивчення решток оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Археографический сборник документов относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Т. 1.— Вильна, 1867.— 234 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— Ч. 8.— Т. 4.— К., 1907.— 451 с.
3. Еріх Лясота зі Стеблова. Щоденник. З німецької переклала Галина та Іван Сварники // Жовтень.— 1984.— № 10.— С. 98–99.
4. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
5. Codex epistolaris Vitoldi magni Ducis Lithuaniae 1376-1430. / Collectus opera Antonii Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.— Т. 6.— Cracoviae, 1882.
6. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Тр. XI Археологического съезда в Киеве.— Т. 1.— М., 1901.— С. 130—140.
7. Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.Г. Васильевский // Журнал министерства народного просвещения.— 1888.— № 7.— С. 121—150;
8. Винокур І.С. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997.– Т. 1.– С. 53-61.
9. Грушевський М. Історія України-Руси /Збір тв. в 11 т., 12 кн. М. Грушевський.— Т. 3: Галицько-Волинська держава.— К.: Наук. думка, 1993, (1905).— 637 с.
10. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Монографія І.П. Крип'якевич.— Л., 1999.— 220 с.
11. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі / М.П. Кучера // Археологія.— № 29.— К., 1979.— С. 72.
12. Никитенко Михайло. До проблеми ідентифікації літописного міста Ізяславля / М. Никитенко // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26—29 серпня 1999 р.). Доповіді і повідомлення. Історія.— Ч.1: від найдавніших часів до початку XX ст.— Одеса; Київ; Львів, 1999.— С. 54—59.
13. Пескова А.А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени А.А. Пескова, С.В. Белецкий // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии.— Т. 2: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919—1997).— С.-Пб.; Псков, 1997.— С. 129-138.
14. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К.Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"): Матеріали наукової конференції (снт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).— Львів, 1998.— С. 176–184.
15. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001.— 3.— Львів, 2001.— С. 221—228;
16. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси.— Т. I.— М.— Л.: Изд-во АН СССР, 1948.— С. 330—342;
17. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Монографія Н.И. Теодорович.— Почаев, 1889.— Т. 2.— 1120 с.
18. Терський С.В. Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині / С.В. Терський // Минуле і сучасне Волині: історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень Волинської історико-краєзнавчої конференції, 11—13 жовтня 1991 р.— Луцьк, 1991.— С. 22—24
19. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).— Вип. 1.— Львів, 1993.— С. 41–67.
20. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 502: Держава та армія.— 2004. – С. 18—24.
21. Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира / С.В. Терський // Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень.— Львів, 2004.— С. 61–64.

22. Терський С.В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 571: Держава та армія.— 2006. — С. 8—18.
23. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля/ С. В. Терський // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 584: Держава та армія.— 2007. — С. 13—26.
24. Терський С.В. Княже місто Володимир / Монографія С.В. Терський.— Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2010.— 320 с., іл.
25. Чобіт Д. Броди та його округу княжих часів Русі-України. X—XV ст. (воєнно-історичне дослідження) / Монографія Д. Чобіт.— Броди: Просвіта, 2008.— 244 с.
26. Юра Р.О. Древній Колодяжин / Р.О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Т. 12.— С. 57—130.
27. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / R. Jakimowicz // Rocznik Wołyński.— Т. 2.— Równe, 1933.— S. 10—96.
28. Lewicki T. Le vóie Kiev-Vladimir / T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny.— Т. 13.— Lwów, 1937.— S. 97—103.
29. Peremil // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Т. 4.— Warszawa, 1883.— S. 807.
30. Weymann S. Cła i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej / S. Weymann.— Poznań, 1938.— S. 113—114.

УДК: 34 (091)

П.С.Троян, С.С.Троян

Соціоконцептуальні основи зовнішньополітичних теорій Фрідріха Ліста і Вільгельма фон Рошера

У статті розглянуто витoki геополітичних ідей атлантизму і континенталізму в Німеччині на прикладі зовнішньополітичних поглядів відомих економістів Ф.Ліста (1789 – 1846) і В. фон Рошера (1817 – 1885). Вони обґрунтували необхідність і доцільність розширення Німеччини за рахунок як європейських територій (континенталізм), так і здобуття заморських колоній (атлантизм).

Ключові слова: Ф. Лист, В. фон Рошер, Німеччина, континенталізм, атлантизм.

В статтє рассмотрены истоки геополитических идей атлантизма и континентализма в Германии на примере внешнеполитических воззрений известных экономистов Ф.Листа (1789 – 1846) и В. фон Рошера (1817 – 1885). Они обосновали необходимость и целесообразность расширения Германии за счет как европейских территорий (континентализм), так и приобретения заморских колоний (атлантизм).

Ключевые слова: Ф. Лист, В. фон Рошер, Германия, континентализм, атлантизм.

The article deals with the sources of geopolitical ideas of atlantics' and continentals' in Germany based on an example of the famous economist's F.List's (1789-1846) and W. von Rosher's (1817 – 1885). They proved the necessity of a Germany expansion into European territories (continentals') and the overseas colonies (atlantics').

Key words: F. List, W. von Rosher, Germany, continentals', atlantics'.

Постановка проблеми. Теоретичним обґрунтуванням німецьких положень атлантизму та континенталізму напередодні завершення об'єднувчих процесів у 40 – 60-х роках ХІХ ст. стали концепції та ідеї, викладені у працях економістів Ф.Ліста та В. фон Рошера, історика і публіциста Г. фон Трейчке, богословів П.Лагарда_Беттіхера та Г.Даніеля, ідеолога Німецького товариства реформ К.Франца. Цим та іншим ідеологам німецького колоніалізму та німецької морської могутності необхідно було вирішити масштабні та різнопланові за своїм значенням завдання. Перш за все потрібно було довести, що колонії просто необхідні для майбутнього швидкого й успішного розвитку Німеччини. Далі слід було показати, що загарбання можливі, що успішна колоніальна політика, в тому числі заокеанська, по силах Німеччині. Після цього теоретики колоніалізму мали вирішити ще одне завдання – сформулювати та доказати права Німеччини на володіння колоніями.

Першу серйозну спробу обґрунтувати прагнення німецького капіталу до загарбання колоній і таласократичної експансії зробив задовго до захоплення заморських територій німецький економіст Фрідріх Лист (1789 – 1846). Пізніше вона була доповнена теоретичним аналізом колонізації і перспектив німецької колоніальної політики, здійсненим ще одним представником німецької економічної науки Вільгельмом фон Рошером (1817 – 1885). Аналіз цих концепцій у соціополітичному, соціокультурному і зовнішньополітичному вимірах – *основна мета* пропонованого наукового дослідження.

Ф.Лист був гарячим прихильником індустріалізації Німеччини і бачив вирішення проблеми ринків збуту і сировини для німецької промисловості на шляхах колоніальної та зовнішньополітичної експансії. Хорошу схему взаємозв'язку індустріального розвитку і колоніальної політики німецький економіст виклав в опублікованій у 1841 р. своїй основній роботі "Національна система політичної економії", яка складається з чотирьох логічно взаємозв'язаних книг ("Історія", "Теорія", "Система" і "Політика"), а також у праці "Аграрне питання, карликові господарства та еміграція".

Могутній засіб для розвитку національної промисловості Лист вбачав у протекціонізмі. Відомий російський політик С.Вітте (у галузі політичної економії С.Вітте вважав себе послідовником Ліста. Аналізу поглядів німецького економіста він присвятив видану у 1889 р. у Києві книгу "Національна економія і Фрідріх Лист". Через 23 роки ця книга була перевидана вдруге під назвою "З приводу націоналізму. Національна економія і Фрідріх Лист" (СПб., 1912)) назвав його "батьком цього руху" [4, с. 247]. Але щоб протекціонізм міг зіграти свою позитивну роль необхідні, на думку Ліста деякі передумови: достатньо велика кількість населення і обширна територія, наявність у країні природних багатств, доступ до морів, зручні для оборони кордони. Війна і завоювання розглядалися як один із засобів "округлення" країни, отримання доступу до морів і гирл річок, досягнення природних кордонів і т.п. [11, S. 54 – 55, 210 – 211]. Стосовно Німеччини це все означало, що необхідна національна єдність і приєднання до Німецького митного союзу ганзейських міст (Гамбурга, Бремена, Любека).